

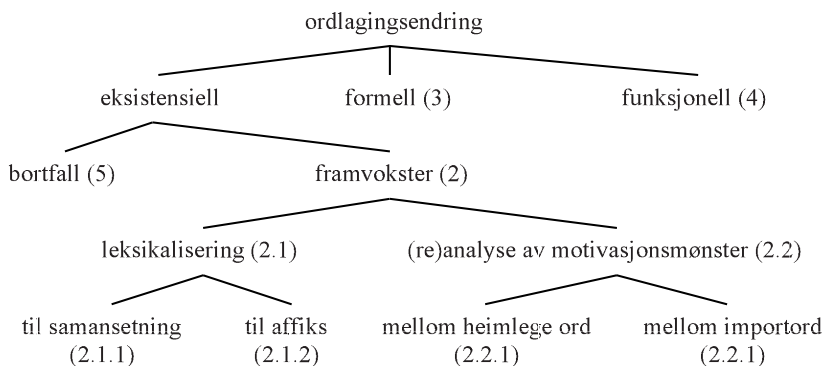
Hovuddrag i utviklinga av norsk ordlaging

Av Philipp Conzett

1 I opphavet var Ordet

Ord er på mange måtar dei mest sentrale byggjeklossane i språket. Språkbrukarar flest oppfattar truleg ord som dei minste delane språket er bygt opp av. Heilskapen av alle ord i eit språk, ordtilfanget eller leksikonet, er eit strukturert system der dei einskilte orda står i relasjon til kvarandre. Når språkbrukarane så skal laga nye ord, tek dei utgangspunkt i slike strukturerte ordklyngjer eller ordsamband. Nylagingar skjer i fyrstninga i analogi med nokre få eksisterande ord. Etter kvart som fleire ord er laga på same måten, kan det oppstå ordlagingsmønster. Ordlaging handlar altså om korleis språkbrukarar lagar nye ord basert på mønster i ordtilfanget.

Ordlaging fører til endringar i ordtilfanget, men det er forska lite på korleis sjølve ordlagingsystemet endrar seg (jf. Munske 2002: 23). Denne forsøminga er til dels ein konsekvens av dreininga som skjedde innanfor språkvitskapen i førre hundreåret mot meir strukturalistisk-synkrone tilnærmingar (jf. sst.). Målet med denne artikkelen er å skissera nokre av hovudlinene som norsk ordlaging har utvikla seg langs ifrå urnordisk og fram til i dag. Framstillinga er lagd opp som eit oversyn over kva slag typar endringar som har skjedd i ordlagingsystemet. Med utgangspunkt i Munske (sst.: 26) er det i figur 1 gjort framlegg om korleis vi kan dela inn dei ulike endringstypene. Vi skal gå igjennom dei ulike typene i den rekkjefylgja som er synt i figuren. Til slutt kjem vi òg kort inn på moglege årsaker (del 6).

Figur 1: Hovudtypar av ordlagingsendringar

2 Framvokster

Det er særleg to prosessar som har vore sentrale i framvoksteren av nye ordlagingsmønster, leksikalisering og (re)analyse.

2.1 Leksikalisering

Omgrepet leksikalisering er i litteraturen nytta om ulike ovringar. Denne framstillinga byggjer på definisjonen til Brinton og Traugott (2005: 96):

Lexicalization is the change whereby in certain linguistic contexts speakers use a syntactic construction or word formation as a new contentful form with formal and semantic properties that are not completely derivable or predictable from the constituents of the construction or the word formation pattern. Over time there may be further loss of internal constituency and the item may become more lexical.

Av definisjonen går det fram at leksikalisering kan ta utgangspunkt i syntaktiske konstruksjonar, men også i morfologisk komplekse ord.

2.1.1 Leksikalisering til samansetning

Leksikalisering av den fyrste typen går ut på at to sjølvstendige ord som ofte står attmed kvarandre i ein syntaktisk konstruksjon, vert dregne i hop til ei eining. Dette er ein prosess som har skjedd og som skjer jamleg i språket. I nyare tid ser vi det t.d. i at *grøn te* hos somme talarar er vorte

til *grønte*. Slike samansette ord kan så i andre omgang tena som eit meir generelt mønster for å setja saman ord. På det viset har den fyrste typen leksikalisering gjeve opphav til ordlagingstypen samansetjing.

Frå ein diakron synsvinkel er det vanleg å skilja mellom to typar samansetjing som har oppstått i ulike periodar av språkhistoria. Den fyrste typen har røter attende til indoeuropeisk tid, før framvoksteren av ordbøying. Denne typen finn vi igjen i gamalnorsk og moderne norsk som samansetjing utan fuge. Jamfør t.d. gamalnorsk *elgskógr* ‘elgskog’, *svartblár* ‘mørkeblå’ og notidsnorsk *bildør*, *halvferdig*.

Den andre typen samansetjing har oppstått etter framvoksteren av ordbøying. Til skilnad ifrå leksikaliseringprosessen som har resultert i den fyrste typen, er det no bøyingsformer som veks i hop. Det er for meste bestemmarlekkar i genitiv som på den måten vert til førelekkar i samansette ord. Eit vanleg syn i litteraturen er at slike såkalla leksikalisererte «kasussamansetningar» ikkje kan gjeva opphav til ein ny samansetjingstype før dei opphavlege kasusformene, dvs. førelekkane, er omtolka som samansetningsformer. Det inneber at dei elementa som svarar til kasusending i dei tilsvarende sjølvstendige substantiva, no har fått status som fugeelement. Difor kan vi kalla den andre typen samansetjing for samansetjing med fuge. I gamalnorsk er det fyrst og fremst *-s-*, *-a-*, *-ar-* og *-u-* som opptrer som fugeelement med substantivisk førelekk. Døme på det er *laukshofuð* ‘laukhovud’, *hestastallr* ‘hestestall’, *matarkyn* ‘matslag’ og *stofuhurð* ‘stovedør’.

2.1.2 Leksikalisering til affiks

Den andre typen leksikalisering tek utgangspunkt i morfologisk komplekse ord, eller nærare bestemt samansetningar og samlagingar. I denne prosessen vert etterlekkar degraderte til avleiingssuffiks, som illustrert i Tabell 1. Av substantiviske avleiingssuffiks er det *-dom*, *-leik* og *-skap* som har sitt opphav i etterlekkar. Hjå adjektiva er dei på *-lig*, *-sam* og *-laus*.

Substantiv:	<i>*dōmar</i> ‘eigenskap, tilstand, eigenart’ > <i>-dóm</i> , t.d. <i>sjúkdomr</i> ‘sjukdom’ <i>*laikar</i> ‘rørsle’ > <i>-leik</i> , t.d. <i>leikr</i> ‘djervskap’ <i>*skapir</i> ‘skapnad, form’ > <i>-skap</i> , t.d. <i>vinskapr</i> ‘vennskap’
Adjektiv:	<i>*līka</i> ‘skapnad’ > <i>-lig</i> , t.d. <i>prestligr</i> ‘presteleg’ <i>*samar</i> ‘same’ > <i>-sam</i> , t.d. <i>angrsamr</i> ‘plagsam’ gno. + <i>laus</i> , t.d. <i>próflauss</i> ‘provlaus’ (jf. <i>lauss</i> ‘utan’) > nno. <i>-laus</i> , t.d. <i>trådlaus</i>

Tabell 1: Leksikalisering av etterlekkar

Etterlekkar som vert råka av leksikalisering, inngår ofte i ei rekkje samansetningar med klåre fellestrekk. På det viset kan dei få ei meir generell tyding enn det tilsvarande sjølvstendige ordet. Ofte endrar det tilsvarande sjølvstendige ordet også tyding. Til dømes går suffikset *-dóm* attende på eit sjølvstendig ord som historisk sett er same ordet som *dom*, som vi framleis har i språket vårt. Men i dag tyder ordet fyrst og fremst ‘avgjerd’ eller ‘vurdering’. I urgermansk derimot hadde det, den gongen i forma **dōmar*, òg ei anna tyding, nemleg ‘eigenskap, tilstand, eigenart’, men denne tydinga har seinare gått tapt (jf. Bjorvand og Lindeman 2000: 146).

Suffiksavleiingsmønstra som er framstilte i tabell 1, har oppstått i urnordisk tid, med unntak av *-sam*, som truleg vart leksikalisert allereie i fellesgermansk tid, og *-laus*, som har skift morfologisk status ifrå etterlekk til suffiks etter gamalnorsk tid. Vidare ser vi at overgangen til avleiingsaffiks i somme tilfelle involverer ljodleg reduksjon av det involverte segmentet. Såleis vert utljoden i *-līk* redusert til *-g* [-y].

2.2 (Re)analyse av motivasjonsmønster

Ved sida av leksikalisering er det særleg (re)analyse som har resultert i nye ordlagingsmønster. Tilhøvet mellom desse to prosessane er om diskutert i litteraturen (jf. Brinton og Traugott 2005: kap. 3). Her er (re)analyse forstått som ein prosess der motivasjonssamband i ordtilfanget vert (re)aktiverte som mønster for laginga av nye ord på eit vis som skil seg ifrå tidlegare språksteg.¹

2.2.1 (Re)analyse av motivasjonsmønster mellom heimlege ord

Når det gjeld heimlege ord, er det ofte formelle og semantiske endringar som fører til slik (re)analyse. Det fyrste dømet vi skal sjå på, er framvoksteren av kortavleiing. Denne ordlagingsstypen går attende på gamle suffiksavleiingar. Som vi nettopp har sett, kan etterlekkar i samansetningar verta leksikaliserte til avleiingssuffiks. Men leksikaliseringsprosessen kan gå endå eit steg vidare. Eit avleiingssuffiks kan verta redusert

1. Grunnen til at prefikset *re-* er sett i parentes, er at dei einiskilde språkbrukarane som regel analyserer eller aktiverer eit gjeve motivasjonsmønster for fyrste gongen. Det er mest når vi ser på språket som sosial norm (“*langue*”) og jamfører det på ulike språksteg at det er grunn til å snakka om ein reanalyse eller reaktivering.

til ein del av stommen. Vi kan illustrera det med dei to substantiva *draum* og *saum*. Begge orda er truleg komne til ved suffiksavleiing på *-m* før urnordisk tid (jf. Krahe og Meid 1969: 125). Ordet *draum* (gno. *draumr*) går attende på urnordisk **draugm(ar)* ‘gjeremål’, og ein meiner at det opphavleg er avleidd av eit verb som tydde ‘utføre’, og som kan rekonstruerast som urnordisk **driug(an)* (Bjorvand & Lindeman 2000: 157). Tilsvarande skal urnordisk **saum(ar)* vera avleidd av eit verb som tydde ‘sy’, og som er rekonstruert som **siu(an)* i urnordisk (sst: 895, 904). Men alt i urnordisk er *-m* ikkje lenger noko produktivt verbalsubstantivavleiingssuffiks. Segmentet [m] har vorte ein del av rota i desse to substantiva.

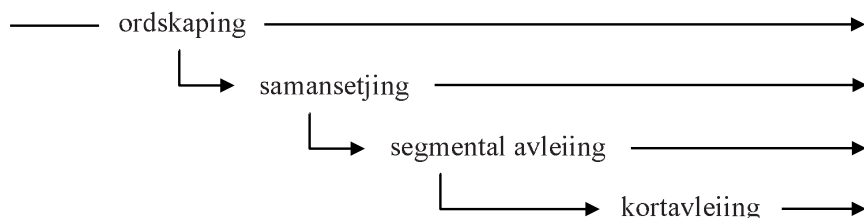
Ein går ut ifrå at dei fleste orda som i urnordisk tid har rotordstruktur, tidlegare har vore morfologisk komplekse. Også dei såkalla stomnsuffiksa kan sjåast på som restar av gamle avleiingssuffiks. Men når vi kjem til det urnordiske språksteget, er det ikkje lenger grunnlag for å skilja ut noko fast stomnsuffiks. Særs tydeleg er det i ord som tradisjonelt er kalla for *a*-stomnar, som t.d. hankjønnsordet *laukar* ‘lauk’. Her er stomnvokalen omtolka som (ein del av) bøygningsendinga (Sg. N. *lauk-ar*, A. *lauk-a*; Pl. A. *lauk-an*, G. *lauk-as*), eller “smelta” saman med (ein del av) bøygningsendinga (Sg. D. **lauka-i* > **lauk-ē*; Pl. N. **lauk-ōr*, D. *lauk-umr*, G. **lauk-ō*).

Når gamle segmentale avleiingsmarkørar har falle bort, er det berre likskap mellom ordstomnar som formelt kan uttrykkja motivasjonssamband mellom leksem. Det er illustrert med dei to urnordiske motivasjonsmønstra i (a) i tabell 2. Både *fall* og *laup* er truleg opphavlege suffiksavleiingar, men når vi kjem til urnordisk, er det berre den identiske stommen som formelt uttrykkjer sambandet mellom verb og verbalsubstantiv. Det er slike motivasjonsmønster som i løpet av urnordisk tid gjev opphav til kortavleiing som ny ordlagingstype. I (b) ser vi to nylagingar, éi frå gamalnorsk, *brak*, og éi ifrå nyare tid, *kræsj*.

a. Gamle motivasjonssamband:	urn. <i>*fall(a)</i> n. ‘fall’ : <i>*fall(an)</i> v. ‘falle’ urn. <i>*hlaup(a)</i> n. ‘hopp’ : <i>*hlaup(an)</i> v. ‘hoppe’
b. Nye avleiingar:	gno. <i>braka</i> v. ‘brake’ → <i>brak</i> n. ‘brak’ nno. <i>kræsj</i> v. → <i>kræsj</i> m. n.

Tabell 2: Kortavleiing veks fram

Om vi fylgjer grammatikaliseringsteorien, kan vi ut ifrå diskusjonen så langt postulera ei utviklingshistorisk rekkjefylgje i framvoksteren av hovudordlagingstypane i norsk, som skissert i figur 2. Utviklinga byrjar med ordskaping, altså den opphavlege prosessen der ord vert laga utan å ty til eksisterande ord. Ordskaping er utgangspunktet for all ordlaging, og i fyrste omgang for ordlagingstypen samansetjing. I den vidare utviklinga byggjer segmental avleiing på samansetjing, medan kortavleiing spring ut av redusert og (re)analysert suffiksavleiing.

Figur 2: Framvokster av hovudordlagingstypar

Også innanfor meir spesifikke ordlagingmønster kan ein (re)analyse av motivasjonssamband føra til at nye variantar veks fram. Ein type prosess som har skjedd i fleire ordlagingmønster, er at samansetjings- og avleingsbasen har vorte utvida til fleire ordklassar. Som regel er det verb som på den måten har vorte innlema som ny basetype. Figur 3 illustrerer korleis denne prosessen har skjedd i substantivisk samansetjing.

- a. gno. *fararhestr* ‘reisehest’, jf. *fǫr* ‘ferd, reise’ ← *fara* v. ‘fare’
gno. *refsingarmaðr* ‘refsar, straffar’, jf. *refsing* ‘refsing’ ← *refsa* ‘refse’
- b. gno. *leynigata* ‘løynveg, hemmeleg veg’, jf. *leyni* n ‘skjulestad’ ← *leyna* ‘løyne’
- c. urn. **launi-* : **launija* n : **launijan* v.

$$\underbrace{\hspace{10em}} \Rightarrow [[X_V] + [X]]$$
- d. gno. *sendibréf* ‘sendebrev’, jf. *senda* v. ‘sende’ (**sendi* subst.)
gno. *lærimeistari* ‘lærer’, jf. *læra* v. ‘lære’ (**læri* subst.)
- e. mno. *beremeis*, *lesesal*, *spåmann*

Figur 3: Utviding til verbale basar i samansetjing (jf. Falk 1888: 361f., 369)

I eldre germanske språk finst det ingen, eller berre nokre få belegg på samansetningar med verbal førelekk, og ein går difor ut ifrå at denne samansetjingstypen ikkje finst i fellesgermansk tid (Carr 1939: 195). I gamalnorsk er det vanleg å bruka eit verbalsubstantiv som utgangspunkt når ein skal laga samansetningar der førelekken har verbalt innhald. Til dømes ser vi i (a) at det heiter *fararhestr* og *refsingarmaðr*, med høvesvis verbalsubstantiva *fǫr* og *refsing* som base 1. Dømet i (b) syner at somme verbalsubstantiv som tener som base 1 i gamalnorsk, sluttar på *-i*. Utgangspunktet for førelekken i ordet *leynigata* er verbalsubstantivet *leyni*, som er avleidd av verbet *leyna*. Førelekken i slike samansetningar kan tolkast som verbalstomn av såkalla *ija*-verb i urnordisk. Som vist i (c), kan førelekken **launi-* i tillegg til verbalsubstantivet **launija* òg setjast i direkte relasjon til verbet **launijan*, som jo faktisk ligg til grunn for verbalsubstantivet. Ei slik (re)analyse kan då gjeva opphav til eit nytt samansetjingsmønster med verb som base 1. Det indikerer i alle fall dei svært få gamalnorske samansetningane av typen *sendibréf* og *lærimeistari*, som vi ser i (d). Vi har ikkje belegg på noko verbalsubstantiv **sendi* eller **læri* i gamalnorsk, og det verkar difor rimeleg å sjå på *sendibréf* og *lærimeistari* som resultat av verb + substantiv-samansetjing. Seinare er dette mønstret utvida også til andre verb enn *ija*-verb. Det ser vi i døma *beremeis*, *lesesal* og *spåmann* i (e).

Ei tilsvarande utviding av basetype har skjedd i ei rekkje suffiks-avleiingsmønster. Prosessen er illustrert i figur 4 med eit substantivisk og eit adjektivisk avleiingsmønster. Det fyrste suffikset er *-iþ*, som i utgangspunktet laga adjektivabstrakt i urnordisk. Til dømes er **fagr-riþō* i (a) avleidd av adjektivet **fagarar*. I somme tilfelle er det til adjektivet òg laga eit verb. Som synt i (b) går både substantivet **fūsriþō* og verbet **fūsijan* attende på adjektivet **fūsar*. Motivasjons-samband som dei mellom **fūsriþō* og **fūsijan* har altså oppstått indirekte, men dei kan i andre omgang tena som grunnlag for nye, deverbale lagingar. Eit døme på det er substantivet **hafniþō* i (c), som er avleidd av verbet **hafnijan*.

Utvidinga i det adjektiviske avleiingsmønstret på *-aktig* har gått føre seg på tilsvarande vis. Utgangspunktet er at suffikset vert lagt til ein substantivisk base, som i *løgnaktig* i (d). Men stundom kan avleiinga relaterast til både eit substantiv (jf. *sladder*) og eit sekundært verb (jf. *sladre*), som vist i (e). Gjennom slike tilfelle av doble motivasjons-

- urn. *-ip*: a. **fagriþ(ō)* f ‘fagerdom’: **fagr(ar)* adj. ‘fager’
 b. **fūsiþ(ō)* f ‘hug’: **fūs(ar)* adj. ‘huga på’: **fūs(ijan)* v. ‘ha hug til’
 ⇒ $[[X_V]-ip]$ (Krahe & Meid 1969:145)
 c. **hafniþ(ō)* f ‘hemn’ ← **hafn(ijan)* v. ‘hemna’
- aktig*: d. *løgnaktig* adj. : *løgn* f
 e. *sladderaktig* adj. : *sladder* mn : *sladre* v.
 ⇒ $[[X_V]-aktig]$
 f. *sløstaktig* adj. ← *sløse* v.

Figur 4 Utviding til verbale basar i suffiksavleiing

band vert mønstret utvida til å inkludera verbale basetypar. Avleiinga *sløstaktig* i (f) kan stå som døme på slik deverbale avleiing.

Nye variantar av eksisterande ordlagingsmønster kan òg koma til gjennom semantisk (re)analyse. Det har t.d. skjedd med avleiingsmønsteret for personnemningar på *-ar*, altså typen *bake* v. → *bakar* m. Somme av desse nemningane er i overført tyding nytta om reiskapar og instrument, som t.d. *skrivar*. Frå slike metaforiske utvidingar er det eit lite steg til at det oppstår eit nytt mønster for reiskapsnemningar. Det vitnar t.d. avleiingar av typen *ladar* (← *lade* v.) om.

2.2.2 (Re)analyse av motivasjonsmønster mellom importord

Ei anna viktig kjelde til framvoksteren av nye ordlagingsmønster er ordimport. Ein føresetnad for at ordimport kan føra til nye mønster, er for det fyrste at fleire morfologisk komplekse ord av same typen vert lånte inn, og for det andre må desse orda oppfattast som nokolunde morfologisk transparente av språkbrukarane. Om det er tilfellet, kan det etablere strukturerte samband mellom dei, som så kan aktiverast som mønster for å laga nye ord.

Vi kan illustrera denne prosessen med avleiingssuffikset *-ar*. Allereie i tidleg germansk vert det lånt inn latinske substantiv på *-arius*, men til gamalnorsk kjem slike ord mest via mellomlågtysk og gamalengelsk. Stundom vert både avleiing og grunnord lånte inn. Til dømes har gamal-

norsk lånt inn både *mylnari* m ‘møllar’ og *mylna* f ‘mølle’, begge truleg ifrå gamalsaksisk eller gamalengelsk (de Vries 1977: s.v.). Dei sekundære motivasjonssambanda som oppstår mellom slike ord, dannar så grunnlaget for eit nytt avleiingsmønster på *-ar*. Såleis er *kambari* m ‘kammakar’ avleidd av *kambr* m ‘kam’.

Ei rekkje sentrale suffiksavleiingsmønster har sprunge ut av importord, i hovudsak ifrå (låg)tysk og ofte formidla gjennom dansk. Av substantiviske suffiks kan vi nemna *-heit* (jf. *rettighæit*, DN II 319 1353 Bagahus/Båhus; Seip 1955:329) og *-eri* (jf. *Fiskeri*, DN XXI 2 1297 Oslo). Hjø adjektiva er det særleg *-bar* (jf. eldre nydansk (1500-1700) *strafbar*; Skautrup 1947: 238), *-aktig* (jf. dansk på midten av 1400-talet *lifagtig*; sst: 91) og *-messig* (jf. dansk på midten av 1700-talet *regelmæssig*; Kjelds 1954: 153f.). I tillegg er det adverb på *-vis* (jf. *korswiis*, DN XI 623 1535 Österaat; Kinn 2007: 16).

Endringane vi har sett på så langt, har alle resultert i nye ordlagingsmønster eller variantar av eksisterande mønster. Det er berre få endringar som ikkje fører til at eit nytt mønster oppstår, eller at eit eksisterande mønster sluttar å vera verksamt. Vi skal her diskutera to slike typar, formelle og funksjonelle endringar.²

3 Formelle endringar

På formsida er det fyrst og fremst ljodendringar som råkar utsjånaden på ordlagingsselement. Mest utsette er vokalar i trykklett stilling. Dei gamalnorske samansetjingsfugevokalane *-a-*, *-u-* og *-i-* har i somme dialektar og i skriftspråket vorte reduserte, for det meste til *-e-*. (jf. *hestestall*, men gno. *hestastallr*). På same viset er vokalen i visse suffiks redusert til *-e-*. Til dømes har avleiingssuffikset *-ar* vorte redusert til *-er* i somme dialektar og i bokmål (jf. *forsker*, men gno. *kennari*).

2. Endringar som resulterer i nye ordlagingsmønster, kan òg klassifiserast som formelle og/eller funksjonelle. Alternativt til inndelinga som eg presenterte i figur 1, kunne ein ha laga eit overordna skilje mellom formelle og funksjonelle endringar. Innanfor kvar av dei to typane kunne ein så vidare skilt mellom endringar som fører til framvokster eller bortfall av ordlagingsmønster, og slike som ikkje gjer det.

4 Funksjonelle endringar

Den andre endringa vi skal sjå på, har med basestrukturen i samansetjing å gjera. Ein ting som skil moderne norsk ifrå gamalnorsk, er at grunnforma til ord i moderne norsk i mykje større grad er identisk med forma på førelekken i samansetningar. Særleg tydeleg er skilnaden om vi jamfører gamalnorsk med bokmål. I gamalnorsk er det svært sjeldan at førelekken i ei samansetning er identisk med grunnforma i det tilsvarende sjølvstendige ordet. Eit unntak er sterke hokjønnsord, som t.d. *sól* ‘sol’ (jf. *sólskin* n ‘solskin’). I bokmål derimot er det nesten alltid samsvar mellom dei to formene.

Den vanlege måten å analysera base- og fugestruktur i gamalnorsk på, er å sjå på samansetjing som stombasert. Førelekken er altså identisk med stomnen i base 1. I tillegg kan det koma fugeelement, som t.d. *-u-* i *stofuhurð* f ‘stovedør’ (jf. *stofa* f ‘stove’) og *-i-* i *sendibréf* n ‘sendebrev’ (jf. *senda* v. ‘sende’).

Stoda er litt meir innfløkt i bokmål. Når det gjeld sterke substantiv og adjektiv, er grunnforma identisk med stomnen (jf. *solbrille*, *langhelg*). Når det gjeld linne substantiv og verb, er det gjort to ulike framlegg om korleis base- og fugestrukturen bør analyserast. Ein kan sjå førelekken og grunnforma som identiske og argumentera for at samansetjing er ordformbasert (jf. NRG: 61f.). Eller så kan ein seia at førelekken i t.d. *jenteklær* består av stomnen *jent-* og fugeelementet *-e-*, og då konkluderer ein med at samansetjing i bokmål også er stombasert (jf. Johannessen 2001).

Det er ikkje heilt opplagt korleis ein skal avgjera om *e-en* i slike samansetningar er eit fugeelement, eller om samansetjingsprosessen er basert på grunnforma. Men det er særleg eitt moment som talar for sistnemnde løysinga (Eiesland 2008: 36). Dersom eit allereie samansett lint substantiv vert kombinert med eit anna ord, står *e-en* ved lag, som t.d. i *småjenteklær*. Det er ikkje det som vanlegvis skjer med fugeelement. Det ser vi når base 1 er eit sterkt substantiv. Det heiter altså *nøtteskal* (med fuge), men *hasselnøtteskal* (utan fuge). Her er det med andre ord grunnlag for å snakka om ordformbasert samansetjing. Det same gjeld samansetjing med verb som base 1. Også her står *e-en* ved lag i kompleks samansetjing. Det heiter t.d. *hoppetau* og *barnehoppetau*. Det tyder på at samansetjing i bokmål i all hovudsak er ordformbasert.

Men slik er ikkje stoda i alle norske målføre i dag. På hardingmål heiter det *ei jenta*, men *jenteklede*, *ein time*, men *timaglas* og *å hoppa*, men *hoppetog* (Johannessen 2001: 69). Her går det klart fram at samansetjing er stombasert med tillegg av fugeelement. Og så er det målføre som skil mellom grunnform og førelekksform, men berre hjå visse ordtypar. I tradisjonelt tromsømål er det berre linne hokjønnsord som har eit slikt skilje. Det heiter altså *ei jenta*, men *jenteklær*, men *en time* og *timeglass*, og *å hoppe* og *hoppetau*.

Med andre ord varierer base- og fugestrukturen ein god del i norsk samansetjing i dag. Variasjonen går både på tvers av ulike målføre og på tvers av ulike basetypar. Situasjonen er oppsummert i tabell 3.

gamalnorsk		hardingmål		tromsømål		bokmål	
<i>langr</i>	<i>langleggr</i>	<i>lang</i>	<i>langhelg</i>	<i>lang</i>	<i>langhelg</i>	<i>lang</i>	<i>langhelg</i>
<i>elgr</i>	<i>elgskógr</i>	<i>elg</i>	<i>elgskog</i>	<i>elg</i>	<i>elgskog</i>	<i>elg</i>	<i>elgskog</i>
<i>stofa</i>	<i>stofuhurð</i>	<i>jenta</i>	<i>jenteklede</i>	<i>jenta</i>	<i>jenteklær</i>	<i>jente</i>	<i>jenteklær</i>
<i>bani</i>	<i>banasár</i>	<i>time</i>	<i>timaglas</i>	<i>time</i>	<i>timeglass</i>	<i>time</i>	<i>timeglass</i>
<i>senda</i>	<i>sendibréf</i>	<i>hoppa</i>	<i>hoppetog</i>	<i>hoppe</i>	<i>hoppetau</i>	<i>hoppe</i>	<i>hoppetau</i>
stombasert ----->						ordformbasert	

Tabell 3: Utvikling og variasjon i base- og fugetilhøve i samansetjing

Her er stombasert og ordformbasert samansetjing markert med høvesvis mørkegrå og kvit bakgrunn. Lysegrå bakgrunn indikerer at stombasert og grunnform er identiske, dvs. at det er uråd å skilja mellom stombasert og ordformbasert samansetjing. Vi kan tolka jamføringa med gamalnorsk og den synkrone variasjonen i notidsnorsk som eit utslag av ein gradvis diakron overgang ifrå stombasert til ordformbasert samansetjing.

5 Bortfall av ordlagingsmønster

Til slutt skal vi taka føre oss endringar som truleg har ført til at ordlagingsmønster har gått or bruk. For at eit ordlagingsmønster skal kunna overleva, er det viktig at motivasjonssambanda som ligg til grunn, står

ved lag. Samtidig veit vi at ordtilfanget endrar seg over tid. Det er ulike faktorar som verkar inn på utviklinga av eit motivasjonsmønster.

5.1 Ljodendringar

På uttrykkssida er det naturlegvis dei fonologiske endringane i språket som står sentralt. Til dømes ser ljodendringane som skjer i sein urnordisk tid, ut til å verka inn på produktiviteten til visse ordlagingsmønster. I tabell 4 har eg illustrert korleis dei to motivasjonsmønstra for adjektiv-abstrakt på *-iþ* og *-īn* utviklar seg ifrå urnordisk til gamalnorsk.

Urnordisk		Gamalnorsk		Tyding
<i>*fagr</i> (AR)	: <i>*fagriþ</i> (ō)	<i>fagr</i>	: <i>fegrð</i> <i>fagrleik</i> (r)	‘venleik’
<i>*swang</i> (AR)	: <i>*swangiþ</i> (ō)	<i>svang</i> (r)	: <i>svengd</i>	‘svolt’
<i>*miuk</i> (AR)	: <i>*miukiþ</i> (ō)	<i>mjúk</i> (r)	: <i>mýkt</i> <i>mjúkleik</i> (r)	‘mjukleik’
<i>*digr</i> (AR)	: <i>*digriþ</i> (ō)	<i>digr</i>	: <i>digrð</i> <i>digrleik</i> (r)	‘tjukkleik’
<i>*brāþ</i> (AR)	: <i>*brāþīn</i> (ō)	<i>bráð</i> (r)	: <i>bræði</i>	‘bråskap’
<i>*mōþ</i> (AR)	: <i>*mōþīn</i> (ō)	<i>móð</i> (r)	: <i>móði</i>	‘trøttleik’
<i>*bert</i> (AR)	: <i>*bertīn</i> (ō)	<i>bjart</i> (r)	: <i>birti</i> <i>bjartleik</i> (r)	‘bjartleik’
<i>*hwīt</i> (AR)	: <i>*hwītīn</i> (ō)	<i>hvít</i> (r)	: <i>hvíti</i> <i>hvíteik</i> (r)	‘kvíteik’

Tabell 4: Ljodleg utvikling av adjektivabstrakt på *-iþ* og *-īn* og tilhøyrande adjektiv

Bolken på venstresida syner at det er eit klårt motivasjonsmønster mellom substantiva og adjektiva i urnordisk. Men på veg til gamalnorsk skjer det fleire ljodendringar, både i rotvokalismen til substantivet og delvis også adjektivet, og i substantivsuffixet. Til dømes vert [a]-en i **fagriþō* fremja gjennom *i*-omlyd. I suffikset *-iþ* vert den korte [i]-en synkopert. Det inneber at konsonanten i suffikset vert ståande rett attmed stomnutljoden og utviklar seg til tre variantar, [θ], [d] og [t], avhengig av ljodkvaliteten til stomnutljoden. I sum kan vi slå fast at dei formelle motivasjonssambanda mellom base og avleiing har vorte svekte gjennom desse ljodendringane.

Det at tilhøvet mellom base og avleiing har vorte tilslørt på denne måten, kan ha bidrege til at dei to ordlagingsmønstra allereie i gamalnorsk tid har mist nylagingsevna si (Seip 1924). Det syner seg m.a. ved

at vi berre finn erveord blant dei tilhøyrande adjektiva i slike par. Og for det andre dukkar det opp avløysingar med andre suffiks i gamalnorsk. Som vi ser i nest siste kolonnen i tabell 4, er det særleg suffikset *-leik* som er føretrekt i denne funksjonen. Fem av dei åtte substantiva i tabellen har fått eit avløysarord på *-leik*. Det illustrerer at eit døyande ordlagingsmønster som regel vert avløyst av eit tevlende mønster.

5.2 Semantiske endringar

Ei anna årsak til at motivasjonsmønster kan verta svekte, er at tydinga til dei relaterte orda endrar seg. I urnordisk finst det eit suffiks *-īn* som er nytta til å laga verbalsubstantiv. Desse verbalsubstantiva uttrykkjer opphavleg berre sjølve verbalhandlinga, som i **lausīni* ‘løysing (frå)’, som er avleidd av verbet **lausijan* ‘løyse’. Men i gamalnorsk har mange av desse avleiingane fått ei spesialisert, ofte konkret tyding. Til dømes tyder substantivet *fōrn* opphavleg ‘føring’, men så skjer det ei metonymisk utviding ifrå sjølve verbalhandlinga, altså føringa eller overføringa, til gjenstanden for verbalhandlinga, altså det som blir overført. I gamalnorsk tyder *fōrn* fyrst og fremst ‘gåve; offer’. Liknande tydingsovergangar skjer i fleire avleiingar på *-īn*, jf. *heyrn* f ‘høyrslé’ (< ‘det å høyre’, jf. *heyra* v. ‘høyre’), *lōgn* f ‘not, vad’ (< ‘utlegging’, jf. *leggja* v. ‘leggje’; Torp 1909: XLV), *mōrn* f ‘trollkvinne’ (< ‘knusing’, jf. *merja* v. ‘knuse’).

Som vi ser av rotvokalismen i fleire av dei involverte substantiv-verb-para i desse døma, kan formelle og semantiske endringar i motivasjonssamband gå hand i hand. Det deverbale motivasjonsmønsteret på *-n* i gamalnorsk er altså svekt både formelt og semantisk, og ordlagingsmønsteret som byggjer på dette motivasjonsmønsteret, er ikkje i bruk lenger. Nye verbalsubstantiv vert i gamalnorsk laga på andre måtar, t.d. med suffikset *-ing* eller *-an* (jf. *blezing* f, *blezan* f ‘velsiging’ ← *bleza* v. ‘velsigne’ < gamalengelsk).

6 Moglege årsaker

Etter denne stutte gjennomgangen av endringstypar i norsk ordlagings reiser spørsmålet seg om moglege årsaker til endringar i ordlagingsssystemet. Det er særleg lagnaden til dei urnordiske suffiksa ein har freista

å forklåra i litteraturen. Til liks med meir generelle forklåringar av språk-
endring meiner ein at utviklinga av ordlagingsmønster er styrt av indre
og ytre faktorar. Seip har mest tru på fyrstnemnde typen:

Når de gamle suffiksene mistet sin produktivitet eller iallfall fikk den ned-
satt, skyldtes det ikke bare at de ble synkopert, så deres suffiksale karakter
gikk mer eller mindre tapt. Et viktig moment var uten tvil at på samme tid
virket omlyd og brytning til å skille avledede ord fra grunnordet og fra
hinannen innbyrdes. Herved blev det nødvendig for språket å få *nye*
suffikser. (Seip 1955: 28)

Same typen argument finn ein òg i nyare litteratur. Munske (2002: 33)
er inne på spørsmålet om suffiks som utgjer ei eiga staving, er meir her-
duge mot ljodleg reduksjon. Det er likevel ikkje utan vidare opplagt at
suffiksreduksjon og endring i rotvokalisme uunngåeleg fører til at eit
ordlagingsmønster sluttar å verka. Til dømes er mønstret med feminine
abstraktavleiingar på *-i* framleis produktivt i andre varietetar av ger-
mansk trass i at det har gått igjennom same typar ljodendringar som i
urnordisk (jf. sveitsartysk *Cüüli* ‘det å vera *cool*’, av *cool* ‘kul’). Det kan
tyda på at semantisk slitasje kan ha vore meir avgjerande for lagnaden
til dei urnordiske avleiingsmønstra.

Andre forskarar søkjer hovudårsaka til at gamle avleiingsmønster
gjekk or bruk i den allmenne stagnasjonen og oppløysinga av den gamal-
norske skriftnorma (Indrebø 1951: 171; Karker 1967: 644):

Dei framande avleidings-endingane var til meins for heimleg ordlaging.
Det norske folket stod ikkje brått jamstelt med den store grannen
sunnanfyre i kultur denne tidi. Og folket vanta åndssjølvtende og ånds-
makt både til å hævda gamal mål-arv og til å nytta ut frævingsevna i sitt
eige mål. Det skapa difor ikkje av sitt eige måltilfang det nye som trongst.
(Indrebø 1951: 171)

I nyare forskning forklårar ein gjerne språkendring som eit samspel av
indre og ytre drivkrefter. Ljodleg tilsløring og semantisk slitasje kan
såleis ha gått hand i hand med presset ifrå tevlande ordlagingsmønster,
både med heimleg (jf. *-leik*) og framandt (jf. *-heit*) opphav, når visse
avleiingssuffiks gjekk or bruk i sein urnordisk og i mellomnorsk tid.

Det er her ikkje rom for å gå nærare inn på drivkreftene bak endring-
ane i norsk ordlaging. Målet med denne artikkelen har vore å gjeva eit

riss av dei viktigaste endringstypene i utviklinga av ordlagingsystemet frå urnordisk og fram til vår tid.

Litteratur

- Bjorvand, Harald, og Fredrik Otto Lindeman. 2000. *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Oslo: Novus forlag.
- Brinton, Laurel J., og Elizabeth Closs Traugott. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carr, Charles T. 1939. *Nominal compounds in Germanic* (= St Andrews University publications No. XLI). London: Oxford University Press.
- DN = Diplomatarium Norvegicum. Dokumentasjonsprosjektet. Tilgjengelig på <http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/om_dn.html>.
- de Vries, Jan. 1977. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. Zweite verbesserte Auflage. Leiden: E. J. Brill.
- Eiesland, Eli Anne. 2008. "Skal vi sittedanse?" Verb-verb-sammensetninger i norsk. Upubl. masteroppgåve, Institutt for lingvistiske og nordiske studiar, Universitetet i Oslo.
- Falk, Hjalmar. 1888. "Nominale stambildungslehre der altgermanischen dialecte von Friedrich Kluge, Halle 1886." *Arkiv för nordisk filologi* 4: 349–369.
- Indrebø, Gustav. 1951. *Norsk målsoga*, utg. Per Hovda og Per Thorson. [Bergen: John Griegs boktrykkeri].
- Johannessen, Janne Bondi. 2001. "Sammensatte ord." *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 19: 59–91.
- Karker, Allan. 1967. "Orddannelse." I: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*, bd. XII, red. Finn Hødnebo, 639–645. Oslo: Gyldendal norsk forlag.
- Kinn, Torodd. 2007. "Den historiske utviklinga til ord på -vis." *Maal og Minne* 2007: 9–28, 158–186.
- Kjelds, Niels Tonnisen. 1954. *Suffixal derivation in New Danish*. [Philadelphia.]
- Krahe, Hans, og Wolfgang Meid. 1969. *Germanische Sprachwissenschaft. III Wortbildungslehre*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Munske, Horst Haider. 2002. "Wortbildungswandel." I: *Historische Wortbildung des Deutschen*, red. Mechthild Habermann mfl., 23–40.

Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

NRG = Faarlund, Jan Terje, Svein Lie og Kjell Ivar Vannebo. 1997.

Norsk referansegrammatikk. Oslo: Universitetsforlaget.

Seip, Didrik Arup. 1924. Om vilkårene for nedertyskens innflytelse på nordisk. I: *Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924* (= Svenska litteratursällskapet i Finland 175), 472–477. Helsingfors: [Mercators tryckeri].

Seip, Didrik Arup. 1955. *Norsk språkhistorie til omkring 1370*. – 2. utg. Oslo: H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard).

Skautrup, Peter. 1947. *Det danske sprogs historie. Andet bind: Fra Unionsbrevet til Danske lov*. [København:] Gyldendalske Boghandel og Nordisk forlag.

Torp, Alf. 1909. “Gamalnorsk ordavleiding.” I: Hægstad, Marius, og Alf Torp. 1909. *Gamalnorsk ordbok med nynorsk tyding, XXVIII–LXXI*. Kristiania: Det Norske Samlaget.

Philipp Conzett

UiT Noregs arktiske universitet

philipp.conzett@uit.no

Endre-boka

Postfestumskrift
til
Endre Mørck

Redigert av
Gulbrand Alhaug
Tove Bull
Aud-Kirsti Pedersen

NOVUS FORLAG
OSLO 2014